

Szeretet a néphagyományban

A népköltészet szerepe a társadalom egészségének fenntartásában

Napjaink társadalmának legnagyobb hiányossága az emberi kapcsolatok gyengesége egymással, a természeti környezettel és Istennel. E kapcsolatok hiánya vagy elégtelen volta miatt az egyén elmagányosodik. Az elmagányosodott ember szorong, és szorongását önző önsajnálattal, költekező fogyasztással és élvezetek keresésével próbálja elnyomni, miközben minden lelki és testi betegséggel szemben sérülékenyebbé, védtelenebbé válik. Ezzel a világméretű jelenséggel foglalkozik a lélektan, a magatartástudomány és a szociológia is. E tudományok megállapításaival, eredményeivel nem vagyok hivatott foglalkozni vagy azokat bemutatni, csak Kopp Mária A magyar lelkiállapot című, többször is megjelentetett művére utalok itt, amely segített néprajzi vizsgálataim értelmezésében, és amelyből igen sokat tanulhattam. (Kopp, 1993) Én a néphagyomány tudományának, a néprajznak megállapításaival, összegyűjtött tényanyagával kívánom bemutatni, hogy ezzel az elmagányosodással szemben a hagyomány miként védekezett, milyen szokások, „intézmények” segítették az emberi kapcsolatok létrehozását, „működését”.

Az embert éltető, erősítő kapcsolata a másik emberrel, nem más, mint a szeretet, a szeretet működése. A szeretet szó azonban érzélgősnek, tudománytalannak hangzik, ezért a tudomány művelői kerülik használatát. A szeretet azonban nemcsak egy érzelmet jelent, hanem parancsot is. Az érzelmet nem lehet ugyan megparancsolni, de a szeretet kinyilvánítását, a másik emberrel szembeni jóindulat kifejezését, „gyakorlatát” igen. A tett, a cselekvés, a gesztus nem mindig az érzelem gyümölcse, itt fordított is lehet a sorrend: a szeretet gyakorlása, kinyilvánítása keltheti fel az érzelmet. Így lett a szeretet a legfőbb parancs, nemcsak a keresztények számára, hanem a tételes és erkölcsi elvárásait tételekben, írásban meg nem fogalmazó természeti vallások híveinek is. (Schmidt, 1912, 1929) A szeretet mint érzelem mit sem ér, ha azt nem fejezem ki, nem adom tudtára senkinek. A szeretet csak a szeretet parancsának teljesítése, annak kifejezése, gyakorlása, érvényesítése által jön létre.

Az egyes embernek sokféle szeretetkapcsolata lehet, és e szeretetkapcsolatoknak rangsoruk, hierarchiájuk van. Ez a rangsor minden egyén életében életkorával, helyzetével kötelezően megváltozhat, átalakulhat. Ha erre az egyén nem kész, és nem változtatja szeretetkapcsolatainak rangsorát életkorával és helyzetével egyeztetve, akkor éppen a szeretet nevében követheti el a legsúlyosabb és jóvátehetetlen szeretetellenes bűnöket, éppen azokkal szemben, akiket már őszinte érzélemmel szeret. Ennek az ember életkorával változó szeretetrangsornak természetesen nincsen a néphagyományban írásos, „kodifikált” törvénye, szabályzata, de ezt tudatosítja, hirdeti a népköltészet számos remek alkotása, elsősorban azok szájával, akik áldozatává váltak e mulasztásnak vagy éppen azok, akik emez íratlan törvény ellen vétettek. Ennek a törvénynek és más ehhez hasonló törvényeknek művészi

megfogalmazása a népköltészet legfontosabb feladata, funkciója.

Lássuk hát a legfontosabb szeretetkapcsolatokat és azok rangsorának változását, valamint e kapcsolatok létesítését és a szeretet gyakorlását biztosító népszokásokat és „intézményeket” a magyar néphagyományban. Az egyén életében az első és a gyermek számára mintegy 15-20 évig a legfontosabb az édesanya és magzatja fogantatásával létrejött szeretetkapcsolat. Az áldott állapotú édesanya már gondolatban, mozdulatokkal titokzatos kapcsolatot létesít magzatával, akinek világra hozatala után mindennél fontosabb e túlradó szeretet közlése, éreztetése. Évezredek és általánosnak is mondható hagyományban az édesanya állandó és szoros testi kapcsolatot tart fenn kicsinyével, ölébe, testéhez szorítja, öleli, simogatja, csókolja, becézi, gyúrja, szoptatja és tisztogatja, nincsen semmi más ennél fontosabb teendője – legalábbis régen nem volt. Mert jött egy időben egy racionális elmélettel alátámasztott gyakorlat a kórházak szülészeti osztályán: eszerint az anyának és gyermekének pihenésre, nyugalomra van szüksége, ezért a szoptatás után el kell választani őket egymástól, hadd pihenjenek mindketten külön-külön. A szoros pólyába való bekötést is ésszerűtlen gyermekkínzásnak ítélte az orvosok egy része, pedig az valamiképpen a csecsemőt a méhben elfoglalt szoros helyzetére emlékeztette, aki ezt igényelte is. (Amerikai kísérletek szerint 3-4 éves gyerekek is „emlékeznek” erre a szoros, méhbeli helyzetre, és ha otthon, a családban nem kaptak elegendő ölelést, szorítást, szívesen helyezkedtek el egy olyan, a mennyezetről lecsüngő háló-bugyorban, amelyben méhbeli helyzetükre emlékeztető szorításba kerültek.) Ráadásul a szoptatásra kijelölt idő alatt nem minden csecsemő tudta kiszopni a következő esedékes szopásig elegendő tejet, s ezért az éhesen maradt csecsemő külön, a többi csecsemővel együtt sírt a csecsemőosztályon, az édesanya pedig a többi édesanya társaságában próbálta kifejni az emlőiben maradt tejet. Így egyik sem pihent igazán. A néphagyományban a megszületett gyermeket megmosdatása után édesanyjára fektették, és legalább egy hétig azon volt, és az akkor szopott, amikor csak akart. Semmi gondja másra nem volt az édesanyának. Erről a néphagyományban úgy gondoskodtak, hogy az ő és férje, valamint, ha már voltak gyermekei, azoknak is a „fejedelmi” ellátása, táplálása minden jóval, étellel, itallal, az asszony mátkájának, komaasszonyának megtisztelő feladata volt. Miképpen történhetett ez?

A szülő édesanya még leányként, mintegy 14-15 éves korában választotta ki legjobb barátnőit közül a mátkáját. Ez tehát még azelőtt történt, mielőtt a leányok a nagylányság, a párválasztás idejét elérték volna, amikor könnyen egymás versenytársaivá is lehettek. A mátkaválasztás ideje a húsvét utáni első vasárnap volt, ma fehérvasárnapnak nevezzük, de régen még a naptárba is bekerült az az elnevezése, hogy „mátkázó vasárnap”. Egy középkori, Tolna megyei oklevélben a „tojások összeütésének napja – dies concussionis ovorum” néven jelölték. A húsvéti hímes tojások összeütése valamikor a felkérés szertartásának lehetett része, napjainkban már csak egyszerűen a hímes tojások összeütésével, a „tattyolással” való játékot értjük ezen. A hímes tojás (a tojás a feltámadás jelképe) fontos része a mátkázásnak. Az a leány, aki kezdeményezte a mátkásodást, nem maga kereste fel kiválasztott barátnőjét, hanem kisebb leánykákat kért fel erre a feladatra. Egy saját maga készítette, díszített hímes tojásokkal és saját készítésű kaláccsal, süteménnyel megrakott tálat bízott a kislányokra, hogy azt vigyék

el ehhez és ehhez a barátnőjéhez, és azt átadva egy versikével kérjék fel mátkájául. Ha a felkért barátnő a hímes tojásokat és süteményeket a sajátjaival kicserélve a kislányokkal visszaküldte a kezdeményezőnek a „mátkatálat”, a két leány ezentúl egymás mátkája lett, magázták és mátkámnak szólították egymást. A mátka látta el – jó egy hétig – gyermekágyas mátkatársát és családját minden jóval: egy díszes kosárban vitt fazékban húslevest, sült húst, kalácsot, bort, díszes kendővel letakarva, minden nap. Ezt az ételajándékot már komakosárnak, rogyinának, kerülőnek stb. nevezték, és elég volt az egész családnak. Így mentesült a szülő asszony minden háztartásbeli gondtól. A mátkából tehát komaasszony lett és az újszülött keresztanyja. A komaasszony lett keresztleányának a lakodalmán a menyasszony nyoszolyóasszonya, aki a hagyományban, mint keresztanyja, felelős volt keresztleánya erkölcsi tisztaságáért, házasságáig megőrzött szüzességéért. A házaselet titkairól ő világosította fel keresztleányát, többnyire valamelyik búcsújáró helyre közösen elzarándokolva. Ha már az az asszony, aki annakidején keresztvíz alá tartotta a leányt, időközben meghalt, vagy valami miatt el nem kísérhette, úgy a leány a búcsús társaságból választotta ki a keresztanyja korosztályába illő asszonyt, hogy ő legyen a „mosott” vagy „mosdatási” keresztanyja, aki a leányt a búcsús hely kútjában, forrásánál mintegy megkeresztelve, megmosdatta. Ezzel átvállalta a nyoszolyóasszony tisztségét is. A keresztanya egyébként minden esztendőben, húsvétkor ünnepélyesen megajándékozta keresztgyerekeit hímes tojással és alkalmanként ruhaneművel is. Mezőkövesden a 4-5 éves gyermekeknek így ajándékozott, díszesen kihímzett ruhának „korozsma” volt a neve. Volt olyan táj is, ahol a konfirmációs, az elsőáldozási vagy menyegzői ruha elkészítése volt a keresztanya feladata. A mátká, a koma, a keresztanya láthatóan kinyilvánított, állandó szeretetkapcsolatot, biztonságot jelentett, az életfordulók idején különösen. A hagyományban, nemcsak a magyarok körében, annak az asszonynak, aki nem tartott gyermeket keresztvíz alá életében, halálakor, a koporsóba téve nem kulcsolták össze kezeit a mellén.

Visszatérve az anya–gyermek kapcsolatra, most itt be kellene mutatnom ennek a szeretetnek művészi kifejezését, a gyermekaltató („alító”), becéző dalokat, a gyermek gyúrását, cirógatását kísérő rigmusok, mondókák gazdag gyűjteményét. (A magyar gyermekjátékokat bemutató gazdag irodalomban külön fejezetet szenteltek a szerzők az anya–gyermek kapcsolatát kísérő költői alkotásoknak, az altatók és az „ölbeli gyermek játékaik” címmel. Lázár, 1979, 1997) Egészében mégis azt kell mondanom, hogy népzene gyűjtőink igen későn kezdték ezeket is rögzíteni. Kodály Zoltán egyedül a „Lilibe, lilibe, Lyukas tekenőbe...” kezdetű dalt jegyezte fel, és nem említette meg, hogy ez csak paródiája lehetett egy gyerekalttatónak... Egy számomra ugyancsak fontos részletre hívnám itt fel a figyelmet. Gyermekkori emlékem van arról, hogy amikor mintegy tíz évvel fiatalabb öcsémet Édesanyám gyermekkocsiban tolt az utcán, barátnői közül többen is a kocsi fölé hajolva megszólították a mindössze talán pár hónapos csecsemőt, mégpedig úgy, hogy összecsucsorított ajkaik közé kissé kidugták a nyelvüket, s azt jobbra-balra rázogatva dallamosan dúdoltak valamit. Nehéz ezt a hangot leírni betűinkkel, talán így: „Lublublublej, lublublublej...” Számomra kétségtelen, hogy a kicsi fölé hajoló asszony lényegében utánozta a csecsemőt, aki szopás után mintha ajkai közt felejtette volna a nyelvét. Mintegy 30 évvel később, Moldvában, Lujzikalugar faluban voltam szilveszter éjszakáján, és vendéglátóimmal az udvarra egymás után érkező legénykék újévi „urálását” vagy „hejgetését”, ütemesen elkiáltott jókívánságait hallgattuk, amelyek minden verse után az egész csapat hej,

hej kiáltásokkal és ostordurrogatással adott nyomatékot a köszöntésnek. Házigazdám néhány hónapos unokája fel-felriadt erre a zajra, felsírt. Mire az édesanyja magához szorítva pólyáját, följe hajolva, nyelvét ajkai közt kissé kidugva dúdolta valahogy így: „Kukujj el, Janikám, kukujj el, alublulej, alublulej!” (Kukujj el= hallgass el!) Nem lehet véletlen, hogy angolul a bölcsődalt „lullaby”-nak mondják (lull = nyugtat, elaltat igéből?), és eredete, valószínű hasonlóan, gyermek arcjátékának, nyelve kinn felejtésének utánzása lehetett, olyasmi, mint amit én tapasztaltam és hallottam...

Az orvostudomány azóta már felismerte az anya és gyermeke testi kapcsolatának jelentőségét a csecsemő testi és lelki fejlődésében. Budapesten az egyik kórház koraszülött intenzív osztályán kenguruzásnak nevezik azt a gyakorlatot, hogy a párhetes, koraszülött, nemegyszer inkubátorban is kezelt csecsemő szüleit, anyját (de néha az apja is vállalkozik erre) bekérik, és a szülők lemeztelenített melléhez szorítják egy-két órára a szintén ruhátlan kicsiket. Japánban a sérült, koraszülött és inkubátorba került gyermekeket a szívdobbanás ritmusában hangzó halk dobolással nyugtatgatják. Az anya és gyermeke szoros testi kapcsolatát világszerte hosszabb időre is biztosította a néphagyomány, úgy, hogy a kicsi gyermeket szorosan magukra kötve végezték a fiatal édesanyák napi munkájukat. Fényképen láttam, hogyan kapálnak a fekete asszonyok a hátukra szorosan felkötött gyermekekkel úgy, hogy a kicsi feje a nő bal válla alatt simult szorosan a hátához. A Kárpát-medencében megtaláljuk ennek mását a magyaroknál, szlovákoknál, németeknél és horvátoknál egyaránt. Mintegy 60-70 cm széles, 200-250 cm hosszú, szöttes díszű kendővel, vászonlepedővel köti magához az anya a gyermekét, amikor a háztól távolabb, például a mezőre viszi ki magával. A csecsemőt haránt irányban, arccal maga felé fordítva helyezi keblére, majd ezzel a „tácsi”-nak nevezett kendővel mindkettőjüket többször körülcavarja, bepólyálja. Hasonló módon a hátukra is „tácsikolhatnak”, még 3 éves gyermeket is. Legtovább a magyar nyelvterület északi részén, Abaúj és Zemplén vármegyékben, a hegyi falvakban maradt fenn használata, ahol neve ennek a kendőnek tácsi-póka, tacska, lepüdző, póka, hajtká. Baranyában az 1960-as években a véméndi, palotabozsoki és somberekai sváb fiatalasszonyok még így hordták gyermekeiket, amikor bejöttek a pécsi vásárcsarnokba piacozni, így mindkét szabadon maradt kezükkel foghatták kosaraikat. A pécsi múzeum néprajzi osztályán őriznek egy fényképet négy palotabozsoki fiatalasszonyról, akik ilyen, díszesen szőtt, vasárnapi „kindstuch”-hal állnak a templom előtt, mindegyiknek a kicsinye szorosan rá van kötve úgy, hogy a gyermek feje anyja szíve tájához szoruljon. (Hogy érezzék édesanyjuk szívdobogását.) E gyermekhordási mód ma is gyakorlatban van számos afrikai és dél-ázsiai népnél. Szokás volt a középkori Itáliában is, amint arról több festmény is tanúskodik Assisiben és Padovában. (Például Giotto Menekülés Egyiptomba című freskójának egyik jelenetén is.) A gyermekhordó kendőt és használatát a szeretetkapcsolat egyik tárgyi megjelenítésének tekinthetjük.

Az anya-gyermek kapcsolat után alakul ki a nagyobbacska gyermekek, testvérek, barátok egymás közti szeretetkapcsolata a csoportos gyermekjátékokkal. Ennek az énekes, táncos, szerepvállalós gyermekjáték-kultúrának már nagy és gazdag gyűjteményével rendelkezünk. Jelentőségét az emberi kapcsolatok, közösségi érzés, a szolidaritás élményének kialakításában

nem lehet elég nagyra becsülni. E játékokban tanulja meg a kicsi gyermek – aki eddig a szülői szeretet központjában érezhette magát, és minden „körülötte forgott”, kívánságait teljesítették –, hogy mások is vannak, és a velük való jó kapcsolat érdekében meg kell tanulnia kívánságait fékezni és mások kedvében járni. Csak bizonyos önfegyelem és lemondás árán jöhet létre az a játék, amely a közösség pótolhatatlan élményében részesítheti. A népi gyermekjátékok legfőbb sajátága, hogy nincs bennük versengés, nincs győztesük és vesztesük. Manapság már minden játék lényege a verseny: ki kit győz le, ki az ügyesebb, erősebb, gyorsabb, szerencsésebb; ilyen a sport, a kártya, a társasjáték, de van ének, tánc, szépség és tanulmányi verseny is. Hogy ez a mindenben való versengés mennyire idegen a hagyományos szeretetközösségekben, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kicsi gyermek elsírja magát, amikor először veszített, mert a kocka nem a hatosra fordult. Az őstársadalmak erkölcsét a XX. századig megőrző ún. természeti népek, az államalkotásig el nem jutott törzsi társadalmak játékában sem jelenik meg a versengés. A népi játékok értékét Kodály Zoltán így látta: *„Ez ősi játékok fenntartása elsőrendű kulturális és nemzeti érdek. Egyrészt valóságos tárházai a tudatalatti magyarságnak. Tudatalatti elemeknek eddig még alig méltatott nagy szerepe van a nemzeti jelleg kialakulásában. Aki nem játszott gyermekkorában e játékokat, annyiival is kevésbé magyar. Benne a nemzethez való tartozás sokágú, bonyolult érzése feltétlenül szegényesebb, hiányosabb. Egy csomó jellegzetes magyar mozdulat, szólás, hanglejtés, forma, dallam kimaradt lelki életének építőanyagából. A nevelésnek oda kell törekednie, hogy ez a szó: magyar vagyok, minél gazdagabb tartalmat, minél több életet, színt jelentsen mindenkinek, egyénileg is, különben vajmi könnyen üres frázissá szárad. Másrészt nagy e játékok tisztán emberi értéke: fokozzák a társas érzést, életörömet. A mai gyermek koravénisége ellen nincs jobb orvosság.”*

(Kodály, 1973. 13., 1939. 4., 17.) Kodály megfogalmazásában a „nemzeti jelleg” tulajdonképpen a nemzeti érzést, a hazaszeretetet jelenti. (A hazaszeretet, az egy nemzethez való tartozás elkötelezettsége, a hagyományos szeretetkapcsolat-körök közt a „legtágabb”, melyet a népköltészet is megfogalmaz és szolgál, így erre még visszatérek.) Az ember elemi szükségletei közé tartozik a szép alkotásának, teremtésének öröme. Adler, a bécsi pszichológus mondta ki, hogy az az ember, aki kiskorában nem tanult meg szépet és jót alkotni, egész életében az erőszakban, mások feletti hatalomban és a vagyonszerzésben keres kielégülést. Mit tud szépet és jót alkotni egy kisgyermek? Egy szép, közös játék már az alkotás, a közös teremtés örömét adhatja. Jól látható ez az öröm azoknak a kisgyerekeknek az arcán, akiket a nagyobbak először fogadnak be körjátékukba – milyen átszellemülten, komolyan fogják egymás kezét, és énekelve lépegetnek... A gyermekjátékok értékét a magyar tudomány is felismerte. Az első európai gyermekjáték-gyűjtemény, Kiss Áron munkája, Magyarországon jelent meg 1891-ben. Azóta több, értékes megyei és egy-egy falu gyermekjátékkincsét bemutató monográfia született (Például Bakos, 1953, Gazda, 1980).

A nagyobb, felserdült fiatalság, a párválasztás idejét elérők a hagyományos falusi társadalomban jól szervezett közösségeket, legény- és leány-„bandákat” alkottak. Bizonyos napokon a legény- és leánybandák találkozhattak; a 14-15 éves leányok bandájához a 17-20 éves legények illettek. A hagyományos falusi életben bizonyos munkákat, különösen a leányok, közösen, bandákban végezték. Ilyen volt például a fonás. Késő ősztől tavaszig a leányok minden hétköznap összegyűltek fonni valamelyik bandatársuknál, vagy külön, egész évre

kibérelt helyiségben, és a legények egy héten három este meglátogatták a fonóban a leányokat. Így láthatták, jól megismerhették őket munka közben, és az azt követő játéokban, beszélgetésekben. A hagyomány ezzel is arról gondoskodott, hogy a párválasztás ne legyen elhamarkodott, hosszabb ismeretség után, leendő párjukat különböző helyzetekben, tevékenységekben ismerhették meg a fiatalok. S ha létrejött, a párválasztáshoz vezető szeretetkapcsolat a rangsor legelejére került, s megelőzte az anya–gyermek kapcsolatot is. („...elhagyja anyját és apját, egybekel párjával és lesznek egy test és egy lélek ”)

A szeretet kinyilvánításának, szemérmes közlésének nagy művészi eszköztára van a népköltészetben és a népművészetben a bonyolultabb érzelmek, gondolatok és helyzetek kifejezésére is. A népdalköltészetnek ez a leggazdagabb ága. E szeretetkapcsolat nyilvános megpecsételése után a korábbi kapcsolatok mind háttérbe szorulnak, és az édesanyjának is „el kell engednie” leányát a szoros szeretetkapcsolatból. Ha ragaszkodik hozzá, s nem engedi el, jóvátehetetlen kárt okozhat leányának, fiának – egész életére boldogtalanná teheti. E fontos törvényt a magyar népköltészetben is számos „történetes” és „keserves ének”, ballada mondja ki, melyet mindenki meghallgathatott azok szájából, akik e törvény megszegésének áldozataivá lettek vagy éppen azoktól, akik vétettek ellene, és nem tudtak megszabadulni az önvádtól. Például az „enyhébbek” közül egyik legismertebb az volt, amelyben az énekes első személyben elmondja, hogy a keblébe bújt mérges kígyót csak kedvese merte életét kockáztatva kihúzni, erre sem apja, sem anyja, sem testvérei nem vállalkoztak. („Köröshegyen jártam, Ökröket őriztem...” kezdetű változatát magam is lejegyeztem 1957-ben a Tolna megyei Szakcsón. Változatok és összehasonlítás: Vargyas, 1976. II. 475–490.) „Keményebb” változatú balladákban az anya vagy az apa „eladja” leányát vagy máshoz kényszeríti, és ezzel meg is ölheti. („Rákóci kocsnába, Két krajcár a bor...” Vargyas, 1976. II. 140–207.)

Az Életben azonban nem csak ilyen „egyszerű” esetek adódhatnak. A „török-rabolta” leány „történetében”, balladájában (a ballada szót régebben nem használta a nép, azt a népköltészetgyűjtők terjesztették el) arról van szó, hogy egy szépségéről híres leányt keresnek a törökök. Rátörnek a falra, és édesanyja elrejt egy ládában. A törökök keresik a leányt, mindent feldúlnak, de nem találják sehol. „Csak kíznatni kezdték szegény özvegy asszonyt...”, aki végül megmutatja, hová rejtette el leányát. A törökök kiragadják, elviszik magukkal, és amikor a Dunán kelnek át a csónakon, a leány beléveti magát a vízbe: „inkább lesz a halak martaléka, mint török rabszolgája”. Az asszonyhoz, aki ezt a „keserves éneket” tudta, Kallós Zoltán barátom igazított el. Egyedül voltam, és sikerült végül rábeszélnem az asszonyt, hogy nekem, a „gépembe”, elmondja ezt a balladát. Egyedül élt már akkor egy nagy házban. A sarokba húzódva énekelt nekem: a semmibe meredt merev arccal, szigorúan megtartva az ének sajátos, ún. bolgár-ritmusát, minden „előadói fogás”, arcjáték, hangsúlyozás vagy hangszín-, hangerő- vagy tempóváltás nélkül, amit a közönség elvárhat a hivatásos előadóktól a színházban vagy rádióban. Szinte egyhangúan mondta el a mintegy 8-10 versszakból álló balladát. Amikor befejezte, sokáig hallgatott, s láttam, könnyes volt a szeme. Megköszöntem, bocsánatot kértem tőle, hogy elérzékenyítettem... Abban az időben már azon voltam gyűjtéseim során, hogy az „adatközlőktől” azt is megkérdeztem, miért, kitől, mikor tanulta meg a nekem

elénekelt dalt, balladát. Most nem tőle, másoktól tudakoltam meg ennek az asszonynak a sorsát: édesapja elesett a háborúban, édesanyja őt árvát nevelt, és ő volt a legidősebb a gyermekek közt. Gyakran éheztek is. A szép leány kezét egy gazdag családból való legény is megkérte. Az édesanya rábeszélte, mondjon igent, neki is jobb lesz, meg kistestvéreinek is akkor, ha hozzámegy. A leány – talán azért is, mert megsajnálta özvegy édesanyját, „akit csak kíznatni kezdett” a sors, az aggodalom a kicsikért – igent mondott. De most, amikor már meg is özvegyült, s elmúlt 60 éves, visszatekint életére, melyet leélt már mintegy igaz szeretet nélkül. Talán azt érezhette: bár vetette volna inkább vízbe magát. Erről így, egészen biztos, soha senkinek nem beszélt, nem vádolta meg szegény édesanyját, aki nem akart rosszat neki, de mégis oka lett akkori döntésének, de beszélt helyette ez az ismert „keserves ének”. (Kallós, 1973. 315–332.) Idézném egy másik esetemet. Az 1970-es években Kakasdon egy Bukovinából származó székely embertől hallottam a három árváról szóló balladát. Néhány napra rá Izményben egy ugyancsak bukovinai székely asszonytól, akitől már sok mindent kérdeztem és gyűjtöttem is, megkérdeztem, ismeri-e ezt a keserves éneket? „Üsmerem” – válaszolta. „Akkor énekelje el ezt is nekem a gépembe! – kértem. „Nem vagyok ura (nem tudom), tudja, én nem voltam árva, de itt a szomszédomban van a komaasszonyom, aki árva volt, s most már a leánya és a fiai is elköltöztek, máshol laknak, egyedül maradt. Ha ő kimegy a hostellba (így nevezik Tolnában a ház mögötti kertet) kapálni a pityókát magába, örökké ezt fújja, hallom eleget...” Menjek hozzá, az tudja. Moldvában egy fiatalasszonytól is felvettem a Három árvát. Tőle is megkérdeztem, honnan tudja, tanulta ezt az éneket. „Magamtúl, az árvaságomból...” – válaszolta. „De én ismerem ezt az éneket, hallottam már másoktól is!” – feleltem. „Igen, én is halltam, tanultam belőle, tettem is bele magamtól...” – volt a válasza. Ezek az idézetek rávilágítanak a népköltészet egyik lényegére. Nem másol, nincs e művészi alkotásnak „ősformája”, hanem mindenki kialakítja a maga változatát, amiben kimondja, megfogalmazza azt a magában hordott, megoldhatatlan fájdalmát, amire más megoldás, vigasz nincs, csak annak személytelen, szép kimondása. Kimondásával pedig figyelmezteti „hallgatóságát” (ha van!) e költészetben megfogalmazott erkölcsi törvényekre. (Kallós, 1973. 245–272.; Vargyas, 1976. II. 80–97. Az énekesek, táncosok magatartására: Andrásfalvy, 1999)

A házastársi szeretetkapcsolat szilárdsága nem csak a házastársak ügye. A hagyománytisztelő társadalomban a kortársak, a leány- és legénypajtások az elkötelezett szerelmesek mellé állnak, képviselik őket, esetleg éppen a szülők akaratával szemben is. Például karácsonyi, újévi jókívánságokban is megemlítik a házról házra járó köszöntőbandák a szülők házánál, „kik tartoznak össze”. A nyugat-dunántúli regölésben a házra és lakóira mondott jókívánságok után „összeregölik” név szerint is az egymást szerető fiatalokat: „Itt is vagyon egy szép ház, abban lakik egy legény, kinek neve Jóska...”) Ha a nagyjából egy korosztályba tartozó fiatalok tudomására jut, hogy a közéjük tartozó ifjú házaspár „nem jól él egymással”, farsangkor okvetlen tudomására hozzák az érintetteknek. Húshagyatkor házuk előtt nevetséges jelmezbe öltözve a házasságkötés szertartását parodizálják, ezzel adják tudtukra nemtetszésüket. E szokás Európa más népeinél is megvolt. A X VIII. századi református egyházközségi jegyzőkönyvek tanúsága szerint a közösség ezeket a házasságokat az „eklézsia nyilvános megkövetésére” kötelezték, melyre akkor meg is jelentek, de a XIX. század elejére már nem. E század végére előfordult, hogy a község el akarta távolítani azt a lelkészét, aki a többször is elvált házasságok újabb esküvőjén megtagadta az áldást. (Andrásfalvy, 1957)

A házastársi, családi szeretetkapcsolatnál tágabb, az egy településen, faluban lakók szeretetkapcsolatának külön, művészi megfogalmazására nem találtam sok példát, jól jellemezhető költői „műfajt”. A „Sej, Nagyabonyban csak két torony látszik...” népdalban kifejeződő honvágyat több katonanóta is kifejezi. Fontosabb, hogy e kapcsolatot számos szokás próbálja elmélyíteni. Például a húsvéti határjárásban, a felcserepedett fiúk legénnyé avatásával is sokszor összekötött népszokásra már a középkorból is van írásos adatunk. Húsvétkor a falu legényei végigjárták a falu határvonalát, megújították a határjeleket, halmokat, határköveket, mezsgyéket, és ezekre a határjáráson először résztvevő fiúkat ráfektették és megverték. (Nyilván nem erővel és haraggal, hanem szertartásosan, hogy emlékezetükbe véssék azt.) Ekkor vagy ehhez kapcsolódva megtisztították a forrásokat, kutakat, a legelőket a tüskéktől, gyomoktól, nem kívánt bokroktól és fáktól, megigazították a hidakat, utakat, majd ünnepélyesen bevonultak a faluba, ahol a leányok már várták őket. A Nyugat-Dunántúlon, például a Rábaközben ekkor fogadták be az ifjakat a „körverbungba”. Ezzel az avatással váltak jogosulttá fiatalok közt a mulatságokra, lányok bandájának látogatására a fonóban, az udvarlásra. A határnak azt a részét, amelyet a családi munkamegosztásban állatok legeltetésével vagy a család birtokán végzett munkák során megismerhettek, most kiegészítették a falusi közösség eddig be nem járt, meg nem ismert földjével. A természettel való szeretetkapcsolatnak is van költői megfogalmazása, amellyel már kicsi korában találkozhatott a gyermek. „Süss fel nap...”, „Katalinka szállj el...”, „Csigabiga gyere ki...” kezdetű dalocskák, állathívogató, kergető, biztató munkadalok sokaságát ismerjük már, ezekre is nagyon későn találtak rá a gyűjtők.

Az egyre táguló szeretetkapcsolat-körök vizsgálata során eljutunk a legtágabbhoz. Ahhoz, ami az egy nyelvet, történeti-művészi hagyományt őrző sorsközösséget jelent: a néphez, a hazához, a hazaszeretethez. Ez a legtágabb kapcsolatkör egyben felülírt minden ennél szűkebbet. A hazáért a házas ember is elhagyja szeretteit, feleségét, gyermekeit, megküzd ellenségeivel népéért, nemzetéért. E kapcsolat műfaja volt a hősné, amely megénekelte a népet, a nemzetet vezető királyokat, hadvezéreket, hősokeket. A magyar népköltészetnek a XIX. században megkezdett gyűjtésében ennek a műfajnak már alig találtuk meg élő, énekelt hagyományát, alkotásait. Németh László 1940-ben megjelent tanulmányaiban érinti ezt a kérdést: *„A szerb az egyetlen nép, amely több mint hatszáz év történetét hézagosan, de népénekekben tudja előadni. Épp ellentéte neki a másik poéta kis nép, a finn, amely hatalmas költői hagyományát, a Kalevala runóit, éppúgy egy messzi múltból hozta le, élő énekbe, a tizenkilencedik század elejéig, történelmi emlékei azonban teljesen felszívódtak közben a nagy világerők mitikus harcában. A Kalevala bizonyára a nagyobb és teljesebb mű, az egész mindenséget újra költő. Vele szemben azonban, mint a népköltészet másik alakja, örökre ott fog állani rímtelen, tömör rézbemetszett soraival: a balladákra tört szerb történet Szent Szávától Milos Obrenovićig... A régi szerb lantosokról, a középkorvégi hosszú sorú balladák énekeseiről tudjuk, hogy kalugyerek és nemesek körül élő műköltők voltak, akik úgy fogadták elveszett uraik helyett úrul az egyszerűbb és tisztább éneket szerető népet, hogy csak könyvműveltségüket vesztették el, nem történeti felelősségük...”* (Németh, 1992. II. 1266.) Miért hiányzik ez a „műfaj” népköltési gyűjteményeinkből? Mert nálunk is megvolt régen. Mátyás udvaráról jegyezték fel a külföldiek, hogy az abban rendezett vendégségekben lantos énekesek énekeltek

hósdalokat, úgy, ahogy azt a falukban a nép is tette. Tinódi Lantos Sebestyén és Balassi Bálint korában is énekeltek hasonlókat, de aztán szétszakadt a magyarság, nem lett korszerű nemzetté, mert az ország, a „nemzet” politikáját a királyoktól magára vevő nemesek önző, csak kapzsiságuk kielégítéséért gyakorolt hatalmuk során kitagadták a nemzetből a népet, a többséget. Werbőczy az életét a hazáért is feláldozni kész jobbágyság (gondoljunk csak a nándorfehérvári diadalra 1456-ban, s ez megismétlődhetett volna 1514-ben) leverése után törvénybe iktatta, hogy a honfoglaló magyarok utódai csak a nemesek. A jobbágy birtoklásra képtelen, örökös szolgája a nemesnek, az ország lakosai alig 4 százalékának. Ez a XIII. században elkezdődött nemzeti öngyilkossági folyamat (az Alföld kis jobbágyszékvé, lerombolásával, a „pusztásodással”, hogy a falvak földje a Nyugat-Európába irányuló marhák legelőjévé, pusztáivá váljon) a XVI. század elején Dózsa keresztesek kiirtásával tetőzött, s máig megbénítja a magyar politikai gondolkodást, mert máig nem tisztáztuk és tettük világosan megismerhetővé. Tovább folytatva Németh László szavaival:

„Nyugat nemzetei az új kor folyamán a parasztságot is magukba fogadták – úgyhogy náluk csak osztályok vannak, de nincs a nemzet alatt egy kítaszított emberiség.”

(Németh, 1992. II. 1273.) A nemzeti szeretetkapcsolat-kör feltételezi a nemzeti egységet. A nemzetből kítaszított nép elveszti az egy nemzethez tartozás tudatát, érzését, mely éppen olyan elemi szükséglete az emberi léleknek, mint a többi szeretetkapcsolat-kör: anya-gyermek, család, kortárs közösség, házastársi szeretetkapcsolat; szülőföldhöz és közösségéhez és a természeti környezethez kötődés egy meghatározott térben. A szeretetkapcsolat-szükséglet, ha kielégítetlen, minden kapcsolatkörben testi és lelki bajokkal jár – állapítottuk már meg tanulmányunk elején. A nemzethez tartozás érzésének és kifejezésének jelentőségét röviden és élesen világítja meg a következő, Kopp Mária idézte tény: amerikai vizsgálatok bizonyítják, hogy azok az Amerikába kivándorolt japánok, akik ragaszkodtak japán hagyományaikhoz: japán házastársat választottak, családi körben japánul beszélnek, gyerekeiket megtanítják a japán hagyományokra – noha mindez komoly anyagi áldozatokkal is jár –, átlag 5 évvel tovább élnek, mint azok, akik teljesen amerikaiakká lettek, és sikeres üzleti karriert futottak be. A magyar népnek ezt a megosztottságát, melyben a jogtalanná és kítaszítottá vált jobbágyság és annak utódja, a magyar parasztság közömbössé lett a nemzeti „politikával” szemben, történéseink közül egyedül Asztalos Miklós fogalmazta meg határozottan, II. Rákóczi Ferencről írt monográfiájában. (Asztalos, 2000. 9.) Igaz, több történész is talált példát arra, hogy egyes vidékeken a nép nem vagy csak nehezen és csak részlegesen csatlakozott a kurucokhoz vagy Kossuth Lajos szabadságharcához. Ez a megosztottságunk minden újkori politikai-katonai kudarcunk forrása. A „nemzeti kapcsolat-kör” csak akkor mozgósíthatja a többséget, ha annak méltányos a helyzete a nemzet összetett szerkezetében, s ennek lényege a föld, a természeti környezet használati jogának elismerése az azt megművelő többség számára (Andrásfalvy, 2013).

Fentebb megállapítottuk, hogy a mára összegyűjtött, nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően gazdag magyar népköltési anyagból hiányoznak a hősénekek, melyek egykori „gyakorlatáról” vannak adataink. Erdélyből és Moldvából ismerünk olyan balladaszerű, történeti (epikus) énekeket, melyek részletei hősénekekre emlékeztetnek, de ezek „hősei” nem a nemzet vezetői, királyai, hadvezérei, hanem az egyszerű, a népből, jobbágyságból származó emberek, akik hőstetteiket nem kifejezetten az egész nemzet ügyéért hajtják végre, valamely, a nemzet

történelmét meghatározó, híres ütközetben, hanem csak a maguk, vagy szűkebb környezetük védelmében. Nem véletlen, hogy ezeknek a hősdalokra emlékeztető balladáknak egy része még a XIX. század eleji gyűjtésekből valók, például az, amit Pálóczi Horváth Ádám 1813 előtt jegyzett le „Várad basa vendégsége” címmel. (Ez a hősdal-töredék I. Rákóczi György fejedelem unokaöccséről szól, aki 1662-ben hajdúival megtámadta az akkor török kézben lévő Nagyváradot, de kudarcot vallott és a törökök elfogták.) Vargyas Lajos közvetlen az eset után keletkezett műköltői alkotásnak tartja a balladát, mely valahogy mégis bekerült a szájhagyományba is. Thaly a Vitézi Énekekben egy, már énekelt változatát is közli. (Vargyas 1976. II. 345–347.) A Kerekes Izsákról szóló balladát Kriza János jegyezte fel először 1864-ben, valószínű Udvarhely széken, és Vargyas „Háznépe védelmében elesett hős” címmel közli idézett művében. 1951-ben Nagyivánon jegyezte fel egy változatát K. Kovács László. Röviden: a hős egyszerű ember, jobbágy vagy a változatban juhász, akit álmából riasztanak fel, hogy ellenséges sereg, rác vagy tatár-török tör a falura. Fontosnak tartom, hogy mindkét változatban a hőst először apja, aztán anyja költögeti, de csak gyönyörű, szerelmes mátkája szavára ébred fel végül: „Hej aki Isten vagy, lássad most vígemet! / Meghalok hazámír, szerelmes mátkámír, / Magyar nemzetemír, apámír, anyámír, / Tiszta jó nevemír, az én Krisztusomír. / Ij szavakat szólla, ösvint vág mentibe, / Szekérutat nyitott visszagyövisibe.”/ (Vargyas, 1976. II. 338–342.) Kallós Zoltán Moldvában gyűjtötte a két testvér, Bíró János és Bíró Kata balladáját, akik megszöktek a török fogságból. Amikor a török sereg utolérte a két szökevényt, a fiú a leányt beküldte egy vízmosásba, hogy imádkozzon érte, ő meg egymaga felvette a küzdelmet, s végül egymaga legyőzte az egész sereget. Ezek valóban ősi, hős-ének fordulatok, de a ballada lényege végül nem ez, hanem az, hogy amikor halálosan megsebesült bátyjával a leány szülei házához érkezik, és bebocsátást kér, azok a két koldust elzavarják. Csak akkor ismerik fel a koldusokban gyermekeiket, és hogy mit tettek, amikor meghallják leányuk sirató énekét. E megrázó példázatnak lényege: minden szeretetkapcsolatot megelőz a rászorulón való könyörölés elsőbbsége. (Kallós, 1973. 284–294.) Hasonló, egyszerű közember, a fejedelem katonája Basa Pista, akit „Rákóczinak bujdosásán” fogtak meg és gyilkoltak meg. (Vargyas, 1976. II. 343.) A fentebb leírtakból érthető, hogy miért nem maradtak fenn a magyarok körében a szerbekéhez hasonló, nemzeti hősookról szóló énekek. Annál gazdagabb viszont a gazdag és kapzsi urak ellen fellázadt magányos hősookról, a betyárokról szóló balladaköltészet. Népköltészetünk így is tükrözi történelmünk lényegét.

A néphagyományban a költészet az ember szeretetkapcsolatai kialakításának, fenntartásának és kifejezésének eszköztára, de egyben vall az egyes szeretetkapcsolat-körök csonkulásáról is.

Irodalom:

Andrásfalvy Bertalan:

(1957) A néprajz a válásról. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Reflektorfényben c. sorozat Válás c. kötetében. Szerk.: Klinger András. 122–132.

(1999) A magyar nép magatartása éneklésben, táncban és a népszokásokban. In: Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Szerk.: Pozsgai Péter, Budapest, 1999. 211–226.

(2013) A Magyarország földjének és népének jelene, múltja és jövője. Hítek. XXVI. évf. Február, 4–24.

Asztalos Miklós:

(2000) II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest.

Bakos József:

(1953) Mátyusföldi gyermekjátékok. Budapest,

Gazda Kálmán:

(1980) Gyermekvilág Eszterháson. Bukarest.

Kallós Zoltán:

(1973) Balladák könyve. Magyar Helikon

Kodály Zoltán:

(1939) Magyarság a zenében. In: Mi a magyar? Szerk.: Szekfű Gyula, Budapest,

(1973) A magyar népzene. Budapest.

Lázár Katalin:

(1997) Népi játékok. Jelenlévő múlt. Budapest.

Schmidt, P. Wilhelm:

1912-1955, Der Ursprung der Gottesidee. I–XII. Anthropos. St Gabriel.

Vargyas Lajos:

(1976) A magyar népballada és Európa. I–II. Budapest, Zeneműkiadó.

Forrás: Magyar Művészet. A Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata. II. évfolyam 3-4. szám. 2014. október. 98-106.